

*В.М. НЕЛЕП, доктор економічних наук, професор
О.М. ВИСОЦЬКА, кандидат економічних наук, доцент
Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

Перспективи експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості України

Постановка проблеми. Останніми роками Україна значно збільшила обсяги експорту продукції сільського господарства й харчової промисловості. Однак його структура, як і структура сільськогосподарського виробництва, характеризується від'ємною соціальною та екологічною ефективністю. Тому на особливу увагу заслуговує порівняльний аналіз обсягів, структури і тенденцій цього експорту в Україні й тих країнах світу, що займають перші місця за обсягами експорту продукції агропродовольчого комплексу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти зовнішньої торгівлі висвітлюються в роботах вітчизняних учених, зокрема С.М. Кваші та В.І. Власова [5] – стан і тенденції експорту та імпорту продукції агропродовольчого комплексу України; В.М. Гейця, Т.О. Осташко, В.О. Точиліна [1, 8] – можливості й ризики торгівлі сільськогосподарськими товарами з країнами єдиного економічного простору та країнами ЄС; В.М. Нелепа [7] – оцінка структури і можливостей експорту продукції агропродовольчого комплексу України; В.І. Губенка [2], А.Д. Діброви [3] й ряду інших — про перспективи підвищення експортного потенціалу агропродовольчого комплексу України. На більшу увагу, на наш погляд, заслуговують дослідження пошуку перспектив експорту продукції сільського господарства та харчової промисловості України через оцінку рівня і структури експорту головних країн-експортерів світу.

Мета статті — дослідження рівня, структури й тенденцій експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості України порівняно з країнами світу, що займають лідируючі позиції в експорті агропродовольчої продукції, та обґрунтування перспектив зростання українського експорту.

Виклад основних результатів дослідження. До головних тенденцій експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості України останніх років слід віднести, по-перше, збільшення обсягу експорту, що досяг майже 18 млрд дол. США в 2012 році проти 10 млрд у 2008-2010 роках і, по-друге, зростання, починаючи з 2006 року, частки цієї продукції у загальному українському експорті продукції, яка досягла у 2012 році 26,1%. Особливо слід відзначити постійне з 1994 року позитивне сальдо у зовнішній торгівлі України цією продукцією (у 2012 р. – це 10,5 млрд дол. США), тоді як по зовнішній торгівлі в цілому Україна має від'ємне сальдо – 15,8 млрд дол. США у 2012 році.

Оцінюючи ці тенденції слід врахувати, що ріст експорту продукції агропродовольчого комплексу України відбувається на фоні того, що рівень виробництва валової продукції сільського господарства в середньому за 2010-2012 роки становив тільки 76,6% від рівня 1986-1990 років, у тому числі по продукції тваринництва – лише 52%. У поєднанні з ростом експорту це призвело до зниження рівня споживання молока, м'яса й риби на душу населення, який у 2012 році

становив відповідно 57, 68,1 і 68% до науково обґрунтованих норм.

На особливу увагу заслуговує аналіз структури експорту продукції сільського господарства й харчової промисловості України (табл. 1). Передусім її характеризує обмежений асортимент. Так, у 2011 році із загального списку експортних товарів (290 шт. [10]) перші десять позицій займали понад 76% у загальній сумі експорту. При цьому основу експорту становить сировина: зернові (кукурудза, пшениця, ячмінь), ріпак,

соє у 2012 році мали 47% (у 2011 р. – 37%), а продукція однієї культури – соняшнику (олія та шрот) – 26,4% (у 2011 р. – 29%) загальної суми експорту агропродовольчої продукції.

Слід зазначити, що Україна зробила рішучі, але не завжди ефективні, кроки в завоюванні зовнішніх ринків і розширенні експорту продукції сільського господарства й харчової промисловості. Тому слід ретельно вивчити досвід країн, які досягли в цьому напрямі значних успіхів.

1. Структура експорту продукції сільського господарства та харчової продукції України

Вид продукції	2007 р.			2011 р.			2012		
	№ п./п.	млн дол. США	%	№ п./п.	млн дол. США	%	№ п./п.	млн дол. США	%
Олія соняшникова	1	1521	24,4	1	3146	24,8	1	3972	22,2
Кукурудза	10	175	2,8	2	1983	15,6	2	3893	21,8
Пшениця	9	190	3,1	3	1070	8,4	3	2357	13,2
Ріпак	2	378	6,1	5	631	5	4	791	4,4
Шрот соняшниковий	7	222	3,6	7	526	4,2	5	746	4,2
Соє	15	98	1,6	8	469	3,7	6	702	3,9
Ячмінь	3	375	6	6	538	4,2	7	694	3,9
Продукція з какао	4	340	5,5	4	635	5	8	633	3,5
Сир	5	270	4,3	9	445	3,5	9	358	2,0
Кондитерські вироби	12	132	2,1	10	271	2,1	10	479	2,7
Напої алкогольні	6	258	4,2	...	127	1	...	151	0,8
Усього	x	6227	100,0	x	12680	100,0	x	17881	100,0

Джерело: Складено авторами за даними [4, 10].

У таблиці 2 наведено дані за 2007 і 2011 роки по десяти краях світу, в яких найбільший експорт продукції агропродовольчого комплексу. При цьому у двох із них – Німеччини та Китаю – стабільно від'ємне торговельне сальдо.

Зазначимо, що всі вказані країни за останні чотири роки значно збільшили експортні надходження. При цьому перші п'ять країн (США, Нідерланди, Німеччина, Бразилія і Франція) зберегли свої позиції. Також вищі місця зайняли Бразилія, Аргентина та Індонезія. При цьому спостерігається вели-

чезна різниця у відносних показниках наведених країн, зокрема щодо експорту з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь. Якщо в Україні цей показник становить 307 дол. США, в США – 340, Франції – 2542, то в Нідерландах і Бельгії – відповідно 47,1 та 32 тис. дол. США.

Обґрунтуванню перспектив збільшення виробництва й експорту продукції агропродовольчого комплексу України сприятиме дослідження структури експорту цієї продукції (табл. 2).

2. Основні країни-експортери продукції сільського господарства і харчової промисловості у світі

Країна	2007		2011				
	№ п./п.	млрд дол. США	№ п./п.	млрд дол. США	у т.ч. з розрахунку на 1 га, дол. США	Площа с.-г. угідь, млн га	Частка в загальному експорті товарів країни, %
США	1	92,7	1	139,9	340	411,3	9,5
Нідерланди	2	67,6	2	89,3	47140	1,9	13,4
Німеччина	4	57,5	3	80,3	4807	16,7	5,4
Бразилія	5	42,8	4	79,6	290	275,0	31,1

Франція	3	59,2	5	74,0	2542	29,1	12,4
Аргентина	10	27,1	6	43,2	293	147,5	51,5
Бельгія	6	34,8	7	42,9	32094	1,3	9,0
Китай	11	26,8	8	42,3	81	519,1	2,2
Індонезія	16	17,5	9	41,9	768	54,5	20,9
Канада	9	29,5	10	41,0	656	62,6	9,1
Італія	7	31,6	11	41,0	2942	13,9	7,8
Іспанія	8	31,1	12	40,9	1486	27,5	13,3
...	...	...	...	...	...	...	...
Україна	27	6,2	25	12,7	307	41,3	18,5
Росія	24	7,7	28	9,2	43	215,3	1,8

Джерело: Складено авторами за даними [10, 11].

З цією метою ми вибрали чотири країни – США, Нідерланди, Францію й Аргентину, які займають перші позиції на світовому ринку, мають позитивне торговельно-сальдо у торгівлі продукцією агропродовольчого комплексу але, разом із тим, мають значні відмінності у структурі експорту. З них дві країни – США та Аргентина – істотно не відрізняються за структурою експорту від України (табл. 3). Як в Україні, так і в Аргентині 10 перших видів продукції мають високу

(74%) питому вагу в структурі загального експорту (в США – 54%). Причому зернові (кукурудза, пшениця, ячмінь), соя, соєвий та соняшниковий шрот і соняшникова олія мають 68% усього експорту агропродовольчої продукції. У США перші чотири позиції теж займає рослинницька продукція (36,5%) п'яту – готові харчові продукти (4,3%), а наступні чотири – продукція тваринництва (11,2%).

3. Структура експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості США та Аргентини

Вид продукції	2007 р.			2011 р.		
	№ п./п.	млрд дол. США	%	№ п./п.	млрд дол. США	%
США						
Соя	2	10,02	10,8	1	17,56	12,6
Кукурудза	1	10,10	10,9	2	13,98	10,0
Пшениця	3	8,34	9,0	3	11,13	8,0
Волокно бавовни	4	4,58	4,9	4	8,43	6,0
Готові харчові продукти	5	4,21	4,5	5	5,98	4,3
М'ясо: свиней	8	2,49	2,7	6	4,69	3,4
ВРХ	9	1,73	1,9	7	3,98	2,8
птиці	6	2,89	3,1	8	3,96	2,8
Сировинні продукти тваринництва	7	2,54	2,7	9	3,10	2,2
Шрот соєвий	11	1,69	1,8	10	2,70	1,9
Шкура ВРХ необроблена	10	1,72	1,9	13	1,73	1,2
Усього	х	92,68	100,0	х	139,89	100,0
Аргентина						
Шрот соєвий	1	5,75	21,2	1	9,91	22,9
Соя	3	3,44	12,7	2	5,46	12,6
Соєва олія	2	4,42	16,3	3	5,20	12,0
Кукурудза	4	2,25	8,3	4	4,52	10,5
Пшениця	5	2,02	7,4	5	2,51	5,8
Соняшникова олія	7	0,63	2,3	6	1,14	2,6
М'ясо ВРХ	6	1,20	4,4	7	1,14	2,6
Вино	8	0,50	1,8	8	0,85	2,0
Молоко сухе	9	0,31	1,2	9	0,84	2,0
Ячмінь	19	0,09	0,34	10	0,55	1,3
Усього	х	27,14	100,0	х	43,21	100,0

Джерело: Складено авторами за даними [10].

Особливо слід підкреслити, що практично всі країни з розвинуеною ринковою еко-

номікою віддають перевагу експорту продукції глибокої переробки з високою доданою

вартістю. Тому для України більш цікавий аналіз структури експорту продукції агропродовольчого комплексу двох інших країн – Нідерландів і Франції, в структурі експорту яких домінує не сировина, а продукція харчової промисловості. Так, у структурі експорту Франції (табл. 4 та інформація з [10]) найбільшу питому вагу має експорт напоїв – 22,4%, з них вина й алкогольні напої – 19,4%. На другому місці – зернові (15,1%) та продукція з них (6,4%); частка експорту молокопродуктів – 11%, у тому числі сири усіх видів – 5,3%, фрукти й овочі – 8,8, м'ясо та м'ясопродукти – 7,7, вироби кондитерської промисловості – 1,8, цукрової промисловості – 2,3%.

Ще більше вражає аналіз асортименту і структури експорту Нідерландів (табл. 4). Маючи вкрай обмежені власні сировинні ресурси (площа сільськогосподарських угідь становить усього 1,9 млн га, до того ж більшість яких польдерні – відвойовані у моря), вони щорічно імпортують зерна кукурудзи, сої, ячменю, пшениці, соняшнику, ріпаку й т.п. на суму 6,2 млрд дол. США (2011 р.), виробляють та експортують молочних і м'ясних продуктів на суму понад 28 млрд дол. США (Україна, для порівняння, – на суму 0,8 млрд дол.). Нідерланди заробляють на всьому. Так, у 2011 році п'яту позицію в

експорті (2,3 млрд дол. США) займав експорт харчових відходів, продуктів харчування для домашніх тварин було експортовано на 840 млн дол., дитячого харчування – 1,1 млрд, імпортує картоплю на 330 млн, а експортує – на суму 1,0 млрд, імпортує швидкозамороженої картоплі на 270 млн, а експортує – на 1,5 млрд дол. США. І цей перелік можна продовжувати довго.

Звертає на себе увагу той факт, що в експорті всіх країн із розвиненою ринковою економікою велику питому вагу має продукція глибокої переробки з імпортованої сільськогосподарської сировини: фуражного зерна, листя тютюну, бобів какао, кави і т.п. Яскравим підтвердженням цього є дані по Нідерландах (табл. 5). Країна імпортує концентрованих кормів на 5,9 млрд дол. США, а тваринницької продукції експортує на 28 млрд, імпортує ячменю на 439 млн, а експортує пива ячмінного на 1883 млн, імпортує картоплі на 600 млн, а експортує на 2,5 млрд дол. Імпортуючи насіння соняшнику й ріпаку, сиру олію з них (у т.ч. і з України), використовує шрот для годівлі тварин і експортує рафіновану та дезодоровану олію, імпортує тютюну на 1 млрд дол., а експортує сигарет і виробів із тютюну на 4,8 млрд. Подібна картина і з бобами какао та зеленою кавою (табл. 5).

4. Структура експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості Нідерландів та Франції

Вид продукції	2007 р.			2011 р.		
	№ п./п.	млрд дол. США	%	№ п./п.	млрд дол. США	%
Нідерланди						
Сировинні продукти тваринництва	1	9,77	14,4	1	11,58	13,0
Сигарети	2	3,57	5,3	2	3,99	4,5
Сири з молока коров'ячого	3	2,93	4,3	3	3,73	4,2
Готові харчові продукти	4	2,46	3,6	4	3,53	3,9
Харчові відходи	8	1,66	2,5	5	2,30	2,6
М'ясо птиці	7	1,72	2,5	6	2,21	2,5
Соевий шрот	12	1,18	1,7	7	1,99	2,2
М'ясо ВРХ	6	1,73	2,6	8	1,98	2,2
Пиво ячмінне	5	1,89	2,8	9	1,88	2,1
Олія пальмова	16	1,01	1,5	10	1,72	1,9
Помідори (томати)	9	1,53	2,3	11	1,58	1,8
Картопля швидкозаморожена	10	1,38	2,0	13	1,46	1,6
Усього	х	67,64	100	х	89,33	100
Франція						
Вина	1	9,25	15,6	1	9,94	13,4
Пшениця	3	3,54	6,0	2	6,74	9,1
Алкогольні напої	2	3,74	6,3	3	4,47	6,0
Сири з коров'ячого молока	4	3,27	5,5	4	3,41	4,6
Кукурудза	7	1,52	2,6	5	2,54	3,4

Готові харчові продукти	5	1,70	2,9	6	2,26	3,1
Живі тварини	6	1,64	2,8	7	1,98	2,7
Цукор рафінований	8	1,44	2,4	8	1,67	2,3
Продукти з какао	11	1,23	2,1	9	1,57	2,1
Харчові продукти для домашніх тварин	9	1,33	2,3	10	1,47	2,0
Кондитерські вироби	10	1,25	2,1	13	1,37	1,8
Усього	x	59,19	100	x	73,96	100

Джерело: Складено авторами за даними [10].

5. Обсяги експорту продукції, виробленої в Нідерландах з імпортованої сільськогосподарської сировини, 2011 р.

Імпорт		Експорт	
Вид продукції	млн дол. США	Вид продукції	млн дол. США
Листя тютюну	839,6	Сигарети	3990,2
Продукція з тютюну	164,2	Продукція з тютюну	791,1
Боби какао	2501,7	Масло какао	1070,4
Масло какао	414,2	Какао порошок	1097,5
Продукти з какао	830,7	Продукти з какао	1542,8
Кава зелена	361,0	Боби какао	683,7
Олія пальмова	2036,1	Олія пальмова	1720,6
Олія соняшникова	444,5	Олія соняшникова	629,4
Соняшник	421,8		
Ріпак	1480,7	Олія ріпакова	780,5
Олія ріпакова	669,1		
Шрот соєвий	2317,4	Шрот соєвий	2318,4
Соя	1626,2	Соя	405,9
		Олія соєва	473,7
Кукурудза	1114,2	Продукція тваринництва	10520,0
Пшениця	1163,3	Харчові відходи	2295,4
Ячмінь	438,5	Пиво ячмінне	1883,5
Картопля	330,3	Картопля	1007,5
Картопля швидкозаморожена	269,7	Картопля швидкозаморожена	1460,4

Джерело: Складено авторами за даними [10].

Україна також робить перші кроки у цьому напрямі. Так, у 2011 році нею експортовано продукції з какао на 635 млн дол. США (четверта позиція в списку продукції – табл. 1), сигарети – 177 млн дол. США.

Проведений аналіз обсягів, тенденцій і структури експорту продукції агропродовольчого комплексу України та провідних країн світу дає змогу зробити такі висновки і пропозиції щодо перспектив українського експорту.

По-перше, доцільно максимально розширювати асортимент експортної продукції. Бо якщо в Нідерландах він становить 337 видів, США – 323, то в Україні – тільки 297 видів. Згубною для України в цілому та для її окремих регіонів є тенденція до практичного знищення цілих галузей. Так, виробництво льону-довгунцю в 2011-2012 роках порівняно з 1986-1990 роками становило всього 1,2%, хмелю – 10, вовни – 13, тютюну – 1,6%. Наближається до цих меж виробницт-

во яловичини – 20%, цукру – 42, молока – 49%. Аналізуючи причини катастрофічного стану цих галузей, акцентується увага на загальнодержавній трансформаційній економічній кризі, диспаритеті цін, розриві сформованих економічних, виробничих і технологічних зв'язків між окремими ланками продуктового підкомплексу, браку фінансів, низькому рівні менеджменту в підприємствах. Але при детальному розгляді виявляється, що це не причини, а наслідки. А істинними причинами є інституційні прорахунки державних органів влади й корупція в митній та інших системах, що призвели до різкого падіння внутрішнього попиту на вітчизняний льон, коноплю, вовну, хміль, тютюн і т.п. До основних таких інституційних прорахунків слід віднести:

1) запровадження в Україні давальницьких схем, за якими працюють майже 80% підприємств легкої промисловості. Як наслідок, рятуючи одну галузь – швейну про-

мисловість, були практично знищені льонарство, коноплярство, шовківництво, вівчарство, продукція яких стала незатребуваною, а також підприємства первинної переробки льону й вовни, текстильна промисловість;

2) засилля імпорту товарів легкої промисловості, нелегальний імпорт і «секонд-хенд»;

3) незахищеність вітчизняного товаровиробника через недосконалу митну політику держави та корупцію в митній, а також інших системах;

4) недостатня, порівняно з розвинутими країнами, державна підтримка сільського господарства.

По-друге, катастрофічними наслідками деградації вказаних галузей є ліквідація сотень тисяч робочих місць, ріст безробіття, зубожіння людей, а також зростання імпор-

ту товарів, що раніше виробляли в Україні з льону, конопель, шовку, вовни, тютюну, хмелю, молока і м'яса ВРХ. Про останнє наочно показують дані таблиці 6, про імпорт текстильних матеріалів та виробів, взуття, хмелю, тютюну, сигарет, молочних продуктів, м'яса ВРХ, свиней, шкур тварин і т.п., а також про мінусове торговельне сальдо в зовнішній торгівлі цими товарами. Зменшенню від'ємного сальдо у зовнішній торгівлі України сприятиме розв'язання проблеми імпортозаміщення, тобто різке скорочення імпорту продукції, яку Україна може успішно виробляти сама.

Всі вказані галузі ще можна й доцільно відродити в Україні: є ще спеціалісти і робітники, які зберігають багатовікові традиції виробництва в кожній із цих галузей. До того ж, Україна має дуже сприятливі природно-кліматичні умови для їхнього розвитку.

6. Залежність імпорту продукції сільського господарства та виробів із неї від рівня деградації окремих галузей в Україні

Вид продукції	Індекс виробництва продукції, 2011-2012 рр. у % до 1986-1990 рр.	Вид продукції	Імпорт, 2012 р., млн дол. США	Сальдо зовнішньої торгівлі
Льон (волокно)	1,2	Текстильні матеріали та текстильні вироби – всього	2563,7	-1779,9
Вовна	13,2	У тому числі: вата	153,1	-121,3
		текстильні матеріали	120,0	-90,0
		трикотажні полотна	129,5	-119,2
		одяг та додаткові речі до одягу, текстильні й трикотажні	1071,1	-514,8
		Взуття	757,3	-587,1
		Шкіра	100,1	-12,0
		Вироби зі шкіри	136,4	-101,6
Хміль	10	Хміль	4,9	-4,5
Тютюн	1,6	Тютюн	507,6	-241,3
Яловичина та телятина	19,9	Живі тварини	96,5	-88,8
Свинина	45,7	М'ясо та їстівні субпродукти	722,0	-406,1
М'ясо – всього (забійна маса)	55,6			
Фрукти	75	Їстівні плоди та горіхи	1130,0	-930,1

Джерело: Складено авторами за даними [4, 9].

По-третє, швидке зростання в світі попиту на органічні продукти і сприятливі природно-економічні умови для їх виробництва в Україні дасть змогу вважати, що найперспективнішим напрямом розвитку агропродовольчого комплексу України та нарощування її експортних можливостей є виробництво органічної (екологічно чистої) продукції шляхом реалізації ідеї біологізації сільського господарства [6]. Досягти цього,

як і двох вищевказаних завдань, можливо тільки завдяки розвитку середнього та малого бізнесу на селі. А це, в свою чергу, вимагає переорієнтації сільського господарства України з латиноамериканського шляху створення величезних латифундій з їх технологіями, що засновані на високих нормах використання пестицидів і мінеральних добрив, на апробований більше ніж сторічним європейським досвідом кооперування селян.

І нарешті, подібні дослідження рівня, структури й тенденцій експорту України терміново слід провести по інших народно-господарських комплексах (машинобудівному, енергетичному, хімічному, легкій та текстильній промисловості й т.п.), бо від'ємне торгове сальдо в зовнішній торгівлі України неухильно зростає і в 2012 році становило 15,8 млрд дол. США, за мінусом позитивного сальдо агропродовольчого комплексу (10,5 млрд дол.), недорогоцінних металів (13,7 млрд дол.) та деревини (0,7 млрд дол.) – 40,7 млрд дол. США. До того ж обсяги експорту України вкрай низькі: в 2011 році він дорівнював 68,4 млрд дол., а маленьких Нідерландів – 667 млрд дол., в тому числі продукції агропродовольчого комплексу – 89,3 млрд дол. США.

Висновки. Аналіз рівня, структури та тенденцій експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості України порівняно з країнами, що займають перші позиції в світі з експорту цієї продукції, уможливорює зробити такі висновки. По-перше, Україна має значні резерви щодо збільшення обсягів виробництва й експорту даної продукції. По-друге, головними напрямками удосконалення структури як виробництва, так і експорту є збільшення питомої ваги продукції тваринництва та харчової промисловості з глибоким ступенем переробки, а також органічної продукції. По-третє, на часі термінове відродження цілого ряду галузей сільського господарства і пов'язаними з ними промисловими галузями первинної переробки та текстильної промисловості.

Список використаних джерел

1. Гесць В.М. Можливості і застереження щодо наслідків уведення в дію положень угоди про асоціацію між ЄС та Україною: наук. доп. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув.» / В.М. Гесць, Т.О. Осташко, В.О. Точилін. – К., 2013. – 98 с.
2. Губенко В.І. Стан і проблеми забезпечення розвитку виробництва та експорту продукції АПК в умовах СОТ / В.І. Губенко // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 70-73.
3. Діброва А.Д. Основні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією / А.Д. Діброва, О.В. Одосій // Економіка АПК. – 2012. – №2. – С.95-102
4. Зовнішня торгівля України : [стат. збірник] / [Відп. за вип. А.О. Фризоренко]. – Державна служба статистики України. – К., 2013. – 98 с.
5. Кваша С.М. Експорт та імпорт продукції аграрного сектору України: стан і тенденції / С.М. Кваша, В.І. Власов, Н.В. Кривенко. – К.: Ін-т аграр. економіки, 2013. – 82 с.
6. Нелеп В.М. Земля України і здоров'я нації / В.М. Нелеп, А.В. Бойко // Економіка АПК. – 2011. – №1. – С. 20-27.
7. Нелеп В.М. Оцінка експортних можливостей агропродовольчого комплексу України / В.М. Нелеп // Економіка України. – 2011. – №9. – С. 54-63.
8. Осташко Т.О. Перспективи та ризики у торгівлі сільськогосподарськими товарами з країнами єдиного економічного простору / Т.О. Осташко // Економіка і прогнозування. – 2012. – №1. – С. 132-142.
9. Сільське господарство України за 2012 р. : [стат. збірник] / [За ред. Н.С. Власенка, відп. за вип. О. М. Прокопенко]. – Державна служба статистики України. – К., 2013. – 402 с.
10. Detailed food and agricultural trade data [Electronic source]. - Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2013. – <http://faostat.fao.org/site/535/default.aspx#ancor>
11. World Trade Report 2013. Factors shaping the future of world trade [Electronic source]. – http://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr13_e.htm.

Стаття надійшла до редакції 25.12.2013 р.

* * *